

Knyaz ASLAN
pedaqoji elmlər namizədi,
dosent

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN FELYETONLARINDA KİTAB VƏ MÜTALİƏ MÖVZUSU

2009-cu ildə Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, məşhur yazıçı, dramaturq, publisist və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140-cı ildönümü tamam olur. Milli mədəni, ictimai və pedaqoji fikrin inkişafı yolunda mühüm xidmətlər göstərmiş ustad sənətkarın yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu il fevralın 6-da xüsusi sərəncam imzalamışdır (4).

Cəlil Məmmədquluzadə ədəbi fəaliyyətə başladığı illərdən xalqımızın mədəni geriliyinə, dini xürafata, mövhumata, cəhalətə, avamlığa, mürtəcə çarizm siyasətinə qarşı inadla mübarizə aparmış, milli mədəniyyətin yüksəlməsi üçün mühüm xidmətlər göstərmişdir. Ustatad sənətkar ömrü boyu kitabın, mütaliənin, kitabxananın, elmin, mədəniyyətin rolunu yüksək qiymətləndirmiş, xalqın savadlanmasının qayğısına qalmış, doğma xalqının digər millətlərdən mədəni səviyyəyə geridə qalması faktı ilə heç cür barışa bilməmişdir. O, istər ədəbi-bədii əsərlərində, istərsə də publisistik məqalələrində özünəməxsus şirin dillə, sadə üslubla kitabı və mütaliəni təbliğ etmiş, xalqın və vətənin xoşbəxtliyini elmdə, bilikdə görmüşdür. Böyük ədib bu məqsədlə özü də Azərbaycan balalarının savadlanması və millətə xeyir verməsi üçün bir sıra dərslər kitabları yazmış, həm Borçalıda, həm də Bakıda məktəbdə çalışarkən kitabın və mütaliənin əhəmiyyətini əhaliyə başa salmağa çalışmışdır. Cəlil Məmmədquluzadə hər bir xalqın milli varlığını, mədəniyyətini qorumaq üçün hər şeydən əvvəl həmin xalqın azadlıq qazanmasını birinci şərt hesab edirdi. Ona görə də Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qələbə çaldıqdan sonra müəyyən müstəqillik qazanmış respublikamızda elmin, təhsilin, mədəniyyətin, o cümlədən kitabxana işinin inkişafı onun diqqət mərkəzində dayanmışdı.

Mirzə Cəlil əsrimizin əvvəllərində məktəb, mədəniyyət, dil, din və s. məsələlər ətrafında gedən qəliz dilli yazılara, eləcə də dini mövhumatı, köləliyi təbliğ edən kitablara özünün şirin, təmiz ana dilində yazdığı əsərləri ilə ağır zərbə vururdu. O öz əsərləri ilə sübut etdi ki, aydın, sadə ana dilində yazılan və xalqın həyatına güzgü tutan əsərlərlə yüksək bədii sənət nümunələri yaratmaq və oxucuların qəlbinə nüfuz edib onların hörmət və rəğbətini qazanmaq olar. Görkəmli jurnalist əlaqi-tərbiyəvi düşüncələrini “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi məqalə, felyeton və digər ədəbi-publisistik əsərlərində geniş əks

etdirirdi. Bu isə jurnalın o dövrün ziyalıları, ilk növbədə işıqlı gəncləri arasında sevilməsinə və müntəzəm oxunmasına imkan yaradırdı. Seyid Hüseyn kimi istedadlı yazıçıların və maarifpərvər gənclərin “Molla Nəsrəddin” jurnalının Tiflisdən gətiriləcəyi gün “iş-güclərini buraxıb, poçt qapısına gələrək saatlarla gözləmələri, hətta dövlətli cavan oğlanın qəzetsatan uşağa məcmuə üçün on manat verməsi” də bu faktı təsdiqləyir.

Bu gün də öz əhəmiyyətini və aktuallığını saxlayan C.Məmmədquluzadə irsi bütün nəsillərdən olan insanlar üçün qiymətli xəzinə olaraq qalır. Bunu yazıçının və “Molla Nəsrəddin” jurnalının müxtəlif illərdə keçirilən yubiley tədbirləri, aparılan çoxsaylı tədqiqatlar, dövrü mətbuatda çap olunan elmi məqalələr və s. sübut edir. Əlbəttə, bütün bunlar heç də böyük yazıçının həyat və fəaliyyətinin tam olaraq öyrənilib araşdırılması demək deyil. Son illərdə ədibin bəzi məktublarının və çap olunmamış əsərlərinin üzə çıxarılması, müxtəlif arxivlərdə saxlanılan mühüm sənədlərin tapılması bundan sonra da ciddi tədqiqatlar aparılmasını aktuallaşdırır.

Uzun illərdən bəri C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının bir çox sahələri müstəqil mövzu kimi tədqiq və təhlil olunaraq oxucuların nəzərinə çatdırılsa da, ədibin zəngin irsinin mayasını və özəyini təşkil edən kitab, mütaliə və kitabxana məsələlərinin araşdırılması nədənsə diqqətdən kənar qalmışdır. Ən yaxşı halda isə bu məsələlər ayrı-ayrı əsərlərin müxtəlif bölmələrində ümumiləşdirilərək verilmişdir. Halbuki C.Məmmədquluzadənin zəngin kitabxanasının olduğu, orada dünya və Azərbaycanın ən mütərəqqi şair və yazıçılarının, filosof və pedaqoqlarının əsərlərinin toplandığı məlumdur. Deməli, “C.Məmmədquluzadənin irsini, yaradıcılıq qaynaqlarını öyrənməkdən ötrü onun mütaliə aləminə baş vurmaq, yazıçını bir oxucu kimi arayıb tanımaq da maraqlıdır.”

M.Şahtaxtinski, F.Köçərli, Ə.Nazim, M.İbrahimov, Ə.Şərif, C.Xəndan, A.Zamanov, M.Arif, M.Rəfili, M.Hüseyn, Anar və başqa görkəmli ədəbiyyat xadimləri müxtəlif dövrlərdə bu zəngin irsin tədqiqatçıları olmuş və onu yüksək qiymətləndirmişlər.

1994-cü ildə böyük yazıçının anadan olmasının 125 illiyinin təntənəli şəkildə dövlət səviyyəsində qeyd olunması onun bütün həyatını sərf etdiyi haqq işinə, hər zaman aktual və lazımlı irsinə verilən ən dəyərli qiymət idi. Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyevin həmin il Respublika Sarayında keçirilən təntənəli gecədəki çıxışı bu baxımdan çox maraqlıdır. Heydər Əliyev C.Məmmədquluzadə haqqında deyirdi: “O, ədəbiyyatımızın, mədəniyyətimizin klassikidir. Eyni zamanda o, bizim müasirimizdir və bizimlə bərabər Azərbaycan Respublikasının daim müstəqil dövlət olması uğrunda öz yaradıcılığı ilə, qoyduğu mənəvi irslə çalışmaqdadır. Bu yaradıcılıq elə bir dəryadır ki, onun dibinə gedib çatmaq mümkün deyildir və hələ bir necə nəsəl bu xəzinədən yeni-yeni kəşflər edəcək” (6).

Heydər Əliyev ədibin ölümündən sonra “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşrinin dayanmasına, XX əsrin 50-ci illərində bu məktəbi davam etdirmək məqsədi ilə yaradılan “Kirpi” jurnalının o səviyyəyə çata bilməməsinə təəssüflənərək, bu gün də “Molla Nəsrəddin”ə çox möhtac olduğumuzu vurğulayır. Prezidentin çıxışından o da məlum olur ki, ədibin ev muzeyinin açılması barədə qərarın 1978-ci ildə qəbul olunmasına, 1981-ci ildə isə muzeyin yaranması üçün bütün şəraitin yaradılmasına baxmayaraq, C.Məmmədquluzadənin ev muzeyinin açılışı ancaq 1993-cü ildə həyata keçirilmişdir (6).

Cəlil Məmmədquluzadə irsinin ən üstün cəhəti geniş əhatə dairəsinə malik olmasıdır. Böyük yazıçı ayrı-ayrı əsərlərində yaşadığı mühitin qiymətli sərəvətə – kitaba, insanı mənən zənginləşdirən mütaliyəyə, mədəniyyət ocağı olan kitabxanalara ögey münasibətini də kədərlə qələmə almışdır. Bu məqalədə mahir publisistin əsasən XX əsrin əvvəllərində qələmə aldığı bir çox felyetonlarında bu problemlə bağlı fikirlərini təhlil etməyə və ümumiləşdirməyə çalışacağıq.

1906-cı ilin mayında Mirzə Cəlilin “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi “Hansı elmlər lazım?” adlı felyetonunda müxtəlif mövqələrdə duran iki baxışı əks etdirən iki kitab müqayisə olunur. Burada görkəmli ədib Hacı Zeynalabdin Marağalının “Səyahətnameyi-İbrahim bəy” əsəri ilə Əbutürab Axund oğlunun anlaşılmaz ibarələrlə dolu məqaləsini üz-üzə qoyulur. Yazıçı xalqın dərd-sərindən bəhs edən lazımlı kitablara qiymət qoyulmadığından ürək ağrısı ilə söz açır.

Qeyd edək ki, “Hansı elmlər lazım?” sualı hələ XIX əsrdə “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində qoyulmuşdu. Başda Həsən bəy Zərdabi olmaqla, sonralar C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir kimi tərəqqipərvər ziyalılar “elmi-əbdan”ı (dünyəvi elmləri), Əbutürab Axund oğlu və başqaları kimi mürtəcə şəxslər isə “elmi-ədyan”ı (dini elmləri) ön plana çəkir, bu məsələ ətrafında çox qızgın mübahisə edirdilər (15, 30-32).

1906-cı ildə məşhur müəllim və istimai xadim M.Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə nəşr edilən “Rəhbər” jurnalının ilk nömrəsinin əvvəlindəki məqalə ilə bağlı olaraq Mirzə Cəlil də öz münasibətini bildirir. C.Məmmədquluzadə də məqalə müəllifinin fikrini təsdiqləyərək, bu qənaətə gəlir: “bir millətin ki, məktəbi və kitabı olmasa, o millət puça çıxar” (15, 74).

Bu acı həqiqəti Mirzə Cəlil özünəməxsus satirik dillə belə etiraf edir: “Bu sözlərin əslsiz və mənasız olmağına əvvəlinci dəlil budur ki, islam aləmində bircə dənə məktəbə oxşayan məktəb və kitaba oxşayan kitab yoxdur; amma yer üzündə müsəlman milləti firəng, ingilis, alman, rus, yəhudi, erməni, Yaponiya – müxtəsər cəmi millətlərdən çoxdur” (15, 74).

Göründüyü kimi, sayca digər millətlərdən çox olan bir xalqın ziyalıların öz müqəddəs borcunu yerinə yetirməməsi yazıçıda qəzəb hissi doğurur və o, həmin üzdənirəq elmlə və ədəbli adamlara nifrətini çəkinmədən bildirir.

Mirzə Cəlil “Həmşəri” adlı felyetonunda o dövrdə çörək pulu qazanmaq ümidi ilə İrandan Bakıya axışan məzlum həmşərilərin hüquqsuzluğundan bəhs edir. Vəziyyəti daha acınacaqlı olan bu insanlara nəinki təhsil almağı, kitab oxumağı, hətta məscidə girməyi belə qadagan edirdilər. Odur ki, otuz nəfər həmşəri “Molla Nəsrəddin”in ünvanına şikayət məktubu göndərib kömək istəyirdi. Molla Nəsrəddin (Mirzə Cəlil) onlara satirik üslubda cavab olaraq yazırdı: “Əvvələn, ay İrani-viranın xaki-pakının yetim balaları həmşərilər! Əvvələn, gərək bir-birinizlə əl-ələ verəsiniz... Xülasə, cəmi həmşərilər gərək yapışsınlar bir-birinin əlindən; yəni birləşsinsinlər!

Saniyə, ... keçən vaxtlarda vətənpərəsti-həqiqi və alimi-yeganə cənab Mirzə Mülkümyans məzlumlar barəsində bir kitab yazıb; ... tapın həmin kitabı və açın qabağınıza və oxuyun. Oxuyandan sonra həmin kitabı vurun qoltuğunuzda və Arazı hoppanın, keçin tarmar vətəninizə və orada açın bir tərəfdə həmin kitabı və bir tərəfdə İbrahim bəyin “Səyahətnamə”sini oxuyun, oxuyun, oxuyun!

Və oxuyandan sonra bir qədər fikir edin.

Ey mənim yolçu, dilənçi, lüt-müt qardaşlarım, həmşərilər! Əgər istəyirsiniz ki, sizi də adam bilib məclislərə qoysunlar, gərək mənim bu nəsihətlərimə əməl edəsiniz. Çünki vallah, billah, yer haqqı, göy haqqı, bundan başqa sizdən ötrü nicat yolu yoxdu” (15, 108-109).

Maraqlıdır ki, oxucu C.Məmmədquluzadə yaradıcılığı ilə tanış olduqca təkcə kitabların əhəmiyyətini, o dövrdə əhalinin kitablara olan marağının dərəcəsinə müəyyənləşdirmir, həm də hansı kitabların dövr, zaman üçün xarakterik olduğunu, hansı kitabların millətə gərəkli və xeyirli olduğunu dərk etmək imkanı qazanır.

Bəs görəsən müsəlmanların – azərbaycanlıların o vaxtlar hansı kitabları olub, onlarda nələrdən bəhs edilib?

C.Məmmədquluzadə 1907-ci ildə dərc etdirdiyi “Baş yarmaq” adlı felyetonunda “İrşad” qəzetində məhərrəmliklə əlaqədar yazılmış bir məqalədən bəhs edir. Qəzet yazır: “Baş yarmaq, zəncir vurmaq, Qasım otağı gəzdirmək adətlərinin cümləsi artıq bir günahdır və bunlar islam şəriətində heç bir kitabda və qanunda yoxdur və hər kəs ki, bu işləri əmələ gətirirsə, böyük günahkar hesab olunur”.

Mirzə Cəlil bu məqalə ilə bağlı olaraq öz münasibətini belə bildirir: “Bəli, müsəlman qardaşlar, indi Bakıda sizə qazılar deyirlər ki, müsəlman kitablarında baş yarmaq yazılmayıb; amma bir il bundan qabaq sizə deyirdilər ki, müsəlmanın yetmiş iki min kitabı var və bu kitabların əsl və mötəbəri “İxtiyarat” kitabıdır və bu kitabda yazılıb ki, Təbrizin kənarında bir çeşmə var ki, hər baş yaran gedib bu çeşmədə başının yarasını yusa, haman dəm yarası yaxşı olar” (15, 115).

Deməli, biçapə müsəlmanın “İxtiyarat” kimi dini mövhumat yayan kitablardan başqa kitabı yoxdur. Özünü elmlə və oxumuş hesab edən axund və qazıların oxuduqları və təbliğ etdikləri də ancaq belə gülünc dini rəvayətlərdir.

Böyük satirikin “Binamuslar” adlı felyetonu da elə bu məsələyə aiddir. Felyeton bu sözlərlə başlayır: “Hər bir müsəlman qəzet və məcmuəsini əlimizə alıb oxusaq, hər bir təzə yazılmış müsəlman kitabına baxsaq, görərik ki, başdan axıra kimi müsəlman millətlərinin dalda qalmağını təsdiq edib çığırırlar və bağırırlar ki, “ey biçarə millət, oyan xabi-qəflətdən, elm öyrən və qeyri millətlər kimi tərəqqi et...”

Mirzə Cəlil bu çağırışa guya etirazını bildirərək yazır: “Mənə qalsa, mən Molla Nəsrəddin, deyirəm ki, müsəlmanlar barəsində “xabi-qəflət” sözünü danışmaq və “özgə millətlər kimi tərəqqi et” nəsihətini müsəlmanlara eləmək eyni biqeyrətçilikdir...”

...Yəni hansı millətlərin cərgəsinə daxil olaq? Kimdirər o mədəni millətlər? Bilirsiniz kimdirlər? Haman firəng və ingilislər, haman rus və almaniyalılar, haman amerikan və yaponlar...

...Hansı elmləri oxuyaq ki, tərəqqi edək və haradadır o elmlər? Məgər kimya elmindən savayı yenə elm var?

Bəli, maarif. Necə yəni maarif? Məgər maarif bir uzaq yerdədir? Hansı millətlərin alimləri “İxtiyarat” kitabı kimi bir kitab yazı bilər? Məgər rəvadır ki, biz müsəlman ola-ola özümüzü əcnəbi millətlərdən bu dərəcədə alçaq tutaraq Bəs harada qaldı bizim etiqaad və əfkarımız, ibadət və itaətimiz?” (15,119-121).

Alimləri ancaq “İxtiyarat” kimi kitablara yazan xalqın “həyatda cəhənnəm əzabı çəkən” həqir, miskin övladları “xəyalən cənnətdə dövrən sürür”, o dünyada kaşanələrə, hurilərə nail olacaqlarına bütün varlıqları ilə inana-inana ömürlərini mənasız işlərlə başa vururdular.

“Cəfəngiyat” felyetonunda oxumuş həkimin müsəlmanlara lazım olub-olmaması sualını qoyur və ona elə müsəlmansayağı cavab axtarır. Müəllif həkim sözünə baxmayan, beləliklə, anasının ölümünə səbəb olan şuşa əhli Yəhya kişinin dili ilə müsəlman kitabların satirik tərifi verir: “...Hər millətin bir kitabı olar; biz də ki, müsəlmanıq, – bizim də kitabımız “İxtiyarat” kitabıdır və bu kitaba da ki, bir kəsin sözü ola bilməz. Və aşkardır ki, bu kitabın barəsində heç kəsin hünəri yoxdur bir söz danışsın; çünki bu kitab elə bir kitabdır ki, mən çarsu ilə keçən vaxt həmişə görmüşəm ki, bizim mömün hacılarımız və mollalarımız “İxtiyarat” kitabını əllərinə alanda əvvəl gərək öpələr, sonra açıb oxuyalar...”

Və həmin kitabın 89-cu səhifəsində ... yazılıb: “Hər kəs ayın onunda qan aldırsa, dərdi artar və zəif düşər”. İndi, ay Molla dayı, mən başıma nə çarə edəydim ki, urus həkimi bizə gələn günü ... ayın onu idi...” (15, 154).

Əlbəttə, o dövrdə Yəhya kişinin anası cəhəlat qurbanı olmuşdu və bu cür mənasız cəfəngiyatların qurbanı olan qadınlar, kişilər, uşaqlar çox idi. Avam

müsəlmanlar arasında geniş yayılmış “İxtiyarat” kimi dini kitablara inanaraq təbabətdən və həkimlərdən qaçan mövhumatçılar son nəticədə ölümə tuş gəlir və bunu qəzavü-qədərlə – alın yazısı ilə bağlayaraq təsəlli tapmağa çalışırdılar. Bu cür zərərli kitabların əsl mahiyyətini isə Mirzə Cəlil qələmi aydınlaşdırır, avam camaatı mövhumatdan uzaqlaşdırmağa və cəhəldən ayılmağa səy göstərirdi.

Görkəmli publisist 1908-ci ildə yazdığı “Əbvabül-Cınan” felyetonunda oxucuları mənasız cəfəngiyatlar yayan daha bir kitabla tanış edir: “Əbvabül-Cınan” bizim dildə “behiştin qapıları” deməkdir. Müsəlman aləmində “Əbvab” kitabını oxuyub çıxmayınca heç kəsin ixtiyarı yoxdur özünə alim adı qoysun və müsəlman kitablarının içində heç kitab “Əbvab” kimi hörmət qazanmayıb və çox adamlar bu kitabı əllərinə götürəndə qabaqca öpüb sonra açırlar” (15, 236).

Mirzə Cəlil satirik dillə izah edir ki, bu kitab kişilərin qadınla hər cür məşvərətinə rədd etdiyinə görə hörmət qazanıb. “Yəni bir tərəfə baxanda müsəlmançılıqda övrətlə məşvərət eləməyin heç mənası yoxdur; çünki bizim cəmi kitablarımızda yazılıb ki, övrətlərin ağı naqisdir” (15, 238).

Satirik yazıçı böyük ustalıqla qeyd edir ki, əgər kişilər övrətlərlə məşvərət-məsləhət eləsələr, onda qiyamət qopacaq: “İşlərin axırını xarab görürəm: bax ki, indi hər yanda müsəlmanlar başlayıblar qızlarını dərəcə qoymağa... Axırda bu qızlar oxuyub qayıdacaqlar vətənlətinə və hər biri bir cür elm sahibi olacaq. Kişiləriniz də başlayacaqlar lazım olanda bu qızlarla məşvərət eləməyə...

Allah bəisin evini yıxsın!” (15, 237).

Elə bu məsələnin davamı kimi Mirzə Cəlil başqa felyetonlarında da həmin mövzunu müxtəlif yönəldən incələməyə və qabartmağa çalışır. Məsələn, “Gələcək” felyetonu bu baxımdan maraqlı doğurur. Yazıçı rusca alayarımcıq təhsil alan və öz ana dillərinə ögey münasibət bəsləyən müsəlman ziyalılarını lağa qoyur, milli təəssübkeşliyi yad dillərə qurban verdiklərinə görə onları ifşa edir: “Hər nə qədər rus darülfünunu qurtaran müsəlman var, – bunların hamısı rusca yazı-pozu eləyirlər və analarına da kağız yazanda rusca yazırlar... Hətta türk dilinin müəllimi, hərəgah bir üç il rusca oxuyubsa, yoldaşına rusca kağız yazır.

...Bir otaqda ya qiraətxanada stol üstə iki qəzet qoyaq: biri türk və biri rus qəzeti. Buraya əgər bir müsəlman daxil ola... əvvəl rus qəzetini götürüb baxacaq...

Hələ mən kitab oxumağı demirəm ki, rusca və müsəlmanca bərabər savadlı müsəlmanlarımız ildə yüz dəfə rus kitabı əllərinə alıb oxuyanda, bəlkə bircə dəfə müsəlman kitabını açalar, amma acanda da heç kitabın və yazanın adını tapmayıb “eh” - deyib kitabı qoyurlar yerə...” (15, 257).

Mirzə Cəlil 1910-cu ildə yazdığı “Nəcasət” felyetonunda oxuculara müsəlmanların daha üç üzdənirəq kitabı haqqında məlumat verir. Bu kitablardan birincisini Axtılı Hacı Əbdürrəhman Əfəndi yazıb və o, “Əsasüddin

vəl iman” adlanır. “Bir nəfər bu kitabı açıb görsün ki, bu fəzil iqtisad və siyasət məsələlərini necə şərh etmiş”dir. Amma kitabı açan kimi gözüne elə sözlər sataşır ki, “biçarə utandığından kitabı büküb qoyur kənara” (16, 245).

İkinci kitabın müəllifi neçə milyon məşədi və hacıların allahı sayılan Fazili-Məclisidir. “Və mən həmişə Fazili-Məclisinin kiyabını açan kimi və “adabi-cima” səhifələrini görən kimi xəcalət çəkib xəlvətə kitabı gizlətməşəm ki, həyalı adamların gözüne sataşmasın” (16, 245).

Üçüncü isə Hacı Mirzə Məhəmməd Həsən Şirəzinin “Məcmüəl-məcəil” kitabıdır. “Ağanın “Məcmüəl-məcəil” kitabını insan oxuyub utanmasa, əlbəttə, bihəyadır!..

...Bu ağaların bərəkətindəndir ki, mən dünyada müsəlmanlardan biədəb millət yer üzündə nişan verə bilmərəm” (16, 245).

C.Məmmədquluzadə təkə müsəlman millətinin kitaba münasibətindən yazmaq kifayətlənmiş, xristianların bu sahədə gördükləri işlərlə müqayisəli təhlil edir. Bu müqayisədə öz millətinin necə kiçik görünməsi, fikirlərdəki, ruhlardakı kəsafətin böyüklüyü dahi yazığımızın intəhasız təəssüfünə, dərinədən kədərlənməsinə səbəb olur.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün “Tacül-hac” felyetonuna müraciət edək.

Felyeton katoliklərin mərkəzi Vatikanda baş verən siyasi dəyişikliklərdən kədərlənərək yazılmışdır. Müəllif oxucularından xahiş edir ki, məşhur fransız yazıçısı Emil Zolyanın “Rim” adında kitabını tapıb oxusunlar. “Belə ki, məsələn, Emil Zolyanın kitabları Firəngistanda intişar tapan kimi zehinlər bir neçə ilin içində o dərəcə oyandılar ki, firənglər nəinki Rim papaslarının ziyarətinə getməyi tərgitdilər, hələ bəlkə öz içlərində katolik keşişlərin qalmağını artıq hesab etdilər...

Odur ki, iki qonşunun biri – Firəngistan maarif vasitəsilə gözünü açıb, üz qoydu tərəqqiyə, amma İspaniya hələ qalmışdı qaranlıqda; çünki mətbuat hələ tənəzzüldə idi.

İyirminci əsrin bərəkətindən, bir gün oldu ki, cəmi ispaniyalılar qırmızı baydaq götürüb, “Yaşasın maarif və puç olsun cəhalət!” – deyib düşdülər küçələrə: hər oğlan və qızın əlində bir kitab və milli marş oxuya-oxuya kitabı yuxarı qalxızıb deyirdilər: “Yaşasın bu kitabı yazan əl-alim-əl-kamil...” “Yaşasın bu kitabın çap olunmağına bais olan vücudi-şəriflər...”

...Dünya və aləm bir-birinə dəymişdi; Rusiyada millətlər baş qaldırıb, özlərinə nicat yolu axtarırdılar, mətbəələrdə gecə və gündüz elmə və fənnə dair kitablar tərcümə olunub çapa verilir...”

Bəli, bütün dünyada elm, maarif, kitab uğrunda mübarizə gedir, xalqların mədəni-siyasi şüurunun inkişafı üçün cild-cild kitablar yazılır, tərcümə və nəşr olunurdu. Bəs Azərbaycanda nə baş verirdi? Xalqın mədəni inkişafı yolunda hansı addımlar atılır, hansı kitablar işıq üzə görürdü? Təəssüf ki, dini sxolastika, gülünc və iyrenc hədislər, dualar təbliğ edən kitablar, daha doğrusu, müsəl-

manların dini kitabı olan “Quran”la heç bir əlaqəsi olmayan kitablar daha çox yazılır və yayılırdı. Budur, Mirzə Cəlil dahiyənə sənətkarlıqla felyetonun davamında yazır: “...Həmin günlərin bir günü Mirzə Möhsün adında bir bambılı gəlir “Kaspi” mətbəsinə və Həsənağa Həsənova deyir ki, “bir kitab yazmışam, kömək elə çap olunsun, ta ki, millətimizin balalarına bir yadigar qalsın.

– Çox gözəl, de görək nə yazmışan?

– Bəli bax gör nə yazmışam: “Cəhətə mali-məsruqə. əgər kəsi bexahəd ki, peyda künəd, in tilsimi-əzəmra dər həman xanə dəfn künənd (səhifə 252).

– Çox əcəb, mən kömək edərim ki, kitabın çap olunsun ki, millət üçün bir yadigar qalsın. Hacıнын canı sağ olsun, bir neçə min manatı da qoy bu kitaba xərcləsin” (16, 248).

Göründüyü kimi, Mirzə Möhsün adlı bambılının millətə yadigar qoymaq istədiyi sərvətin məzmunu farscadan azərbaycancaya tərcümədə belə səslənir: “Oğurluq mal haqqında. Əgər bir kəs oğurlanmış şeyi tapmaq istəsə bu böyük tilsimi həmin şey oğurlanmış otaqda bacdırırsın...”

Mirzə Cəlil felyetonu bu cümlələrlə bitirir: “Bu haman kitabdır ki, bir nüsxəsi gedib çıxıb İspaniyaya, orada oxuyub, birdən gözlərini açıblar və yaxşı ilə yamanı biliblər və həmin tilsim vasitəsilə millətin oğrusu olan katolik keşişlərin yaxasından yapışib, oğurlanmış olan hüquqlarını geri istəyiblər. Bu haman kitabdır ki, 1324-cü ildə Hacı Zeynalabdin ağanın mətbəsinə Həsənağa Həsənovun hümməti ilə çap olunubdur. Bu haman kitabdır” (16, 248).

Beləliklə, nəşrinə xeyli pul xərclənən müsəlman kitabının səhifələrini belə cəfəng dualar bəzəyirmiş. Digər millətlərin yazıb çap etdirdiyi kitablarla müsəlmanların bir əmək pul töküüb “millətin balaları üçün yadigar” qoyduğu kitabları müqayisə edən ustad Mirzə Cəlil fəryad edir, qələm çalır, yatmış millətə qəflət yuxusundan oyatmağa çalışırdı.

Dahi publisist “Politika aləmindən” felyetonunda isə ayrı-ayrı xalqların azadlıq mübarizəsindən bəhs edir və bu intibahın meydana gəlməsində maarifin, təhsilin, kitabın, mədəniyyətin rolunu çox yüksək dəyərləndirir. XX əsrin əvvəllərində Bolqariyanın Osmanlı sultanının itaətindən çıxaraq müstəqil hökumət olmağını rəsmi surətdə elan etməsini, Avstriya hökumətinin Osmanlının Bosniya və Hersək vilayətlərinə sahibləndiyini xəbər verən ədib bütün bunlara təəccüb eləmədiyini bildirir. Onun fikrincə, Osmanlı qardaşlarımızın başına gələn bəla “insaniyyət və mədəniyyət yoluna təzə qədəm qoyduqları”ndan dolayıdır. Yazıçı soruşur: “Kimdir müqəssir?” Cavab aydındır: Özümüz! Daha doğrusu elmdən, maarifdən, məktəbdən, kitabdan uzaq düşmüş müsəlmanların özləri!

Müəllif müsəlmanlarla xariciləri müqayisə edərək yazır ki, hələ XIX əsrin səksəninci illərindən “tərəqqiyə üz qoymuş Bolqariyada hökumət qanununa görə altı yaşından on iki yaşına kimi uşaqlar məcburən gərək məktəbə gedələr.

Amma biz?.. Bolqariya və Avstriya bizi təsxir eləyəndə biz darülfünunlarımızda, məsələn, bir kitabı açıq tələbənin qabağına və deyirik: “Hey, oxu”, və tələbə də səcdəyə düşən kimi başını aşağı əyib yırğalana-yırğalana oxuyur: “Fəsl-i-çəharüm. Dər təxsiri-afitab. Şəxsi ki..” və s.

Bu mücərrəd mətnin qısa məğzi belədir ki, hər kim ruhu gözəl şəkillərə düşən günəşlə danışmaq istəyirsə, onda gərək bu düsturu-duanı əzbərləsin. Bizim məktəblərdə uşaqlara oxutdurulan kitabların məzmunu bax bundan ibarətdir!.. “Vəssalam. Dəxi nə istəyirsən?... Yoxsa nə bilim, bolqariya belə gəlmiş, Avstriya elə getmiş. Cəhənnəmə getsin hər ikisi. Başım ağrıyır” (16, 231).

Mirzə Cəlil uşaq kitablarının həm də onların yaşlarına uyğun yazılmasını tələb edirdi. Yazıçı “Zina” felyetonunda bu məsələyə ciddi şəkildə toxunur: “...Sən indi hazırsan sübuta yetirəsən ki, qızların oxumağı vacib olan əməldir... Tutaq ki, qızın oxudu oldu basavad; yəni əli qələm tutan, oxuyan və yazan. Belə tutaq ki, bir gün sən qızın bir kitabçı dükanına gəlib gördü ki, kitabların içində üç dənə gözəl cildlənmiş kitab var. Birisini aldı əlinə, gördü ki, başdan yekə hürufat ilə yazılıb: “Kəşf-ül-həqayiq”, təfsiri-Qurani-Şərif..

Sən qızın haman kitabın 587-ci səhifəsini açsa görəcəkdir ki, qaziyyə-şəhri-Bakı Mir Məhəmməd Kərim ağa bir şirin rəvayət başlayıb; bu rəvayət bir kişi ilə bir arvadın zina eləməyi barəsindədir...

Qazi cənabları bu əhvalatı çox şirin nağıl eləyir; o qədər ləzzətli rəvayət edir ki, hər bir on yaşında müsəlman uşağı oxusa, atasının yanına gəlib deyəcək: “Ata, mənə evləndir, dəxi mən elmi və təcrübəliyəm, dəxi uşaq deyiləm, çünki Mir Kərim ağanın Quranının təfsirində kişi ilə övrətin yatmasının və müqaribət eləməyinin hər bir əməlini və hər bir təfsilini öyrəndim...” (16, 251).

Elə burada görkəmli yazıçı Mirzə İbrahimovun da vurğuladığı vacib bir məqamı mütləq qeyd etmək lazım gəlir. Təbbi ki, Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycan xalqının azadlığı və qurtuluşu üçün maarifin, mədəniyyətin mühüm əhəmiyyət daşıdığını yaxşı başa düşürdü. Hətta ilk zamanlar o da bir sıra mütərəqqi ziyalılar kimi maarifçiliyin illüziyalarına inanmışdı. Əvvəllər ona da elə gəlirdi ki, bütün bədbəxtliklərin səbəbi avamlıqdır, cəhəldir, savadsızlıqdır. Guya xalqın savadı, elmi, biliyi artdıqca bütün bəlalər asanlıqla aradan qalxacaqdır. Lakin yazıçı çox tezliklə həyatın iç üzünü görüb anlayandan, xalqla sıx ünsiyyətdə olub onların məşəqqətləri ilə tanış olandan sonar böyük dərdlərin “məktəb”, “maarif” deməklə sağalmayacağına inandı. Həyatın acı cılıpaqlıqları Mirzə Cəlili inandırır ki, savadsızlıq, cəhəldir, mövhumat, fanatizm kimi ictimai bəlaları aradan qaldırmaq üçün daha radikal addımların atılması lazım gəlir. Əks halda daha dərinə işləmiş yaraları sağaltmaq mümkün olmayacaqdır. Bu baxımdan ustad publisistin 1908-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc etdirdiyi “Mikroblar” felyetonu daha təqdirəlayiqdir: “Elə həmin sözlərdə ki, eşidirik. Hər bir qəzeti əlimizə alsaq görəcəyik ki, elə həmin sözlərdə ki, ha eşidirik” (15, 208).

Burada Mirzə Cəlil burjua ziyalılarının maarifə, mədəniyyətə, uşaqları oxutmağa mücərrəd çağırışlarını nəzərdə tutaraq deyir ki, indi müsəlman qardaş bu cür quru, boş sözləri eşidəndə dinməz-söyləməz qəzeti büküb qoyur kənara və “eh!” deyib durur gedir işinə. Çünki bu, naxoşun üstünə gələn həkimin onun dərd-azarını müəyyənləşdirib dava-dərman yazmaq əvəzinə sağlamlığın faydasından boş-boş moizə oxumağına bənzəyir: “Bizim bəzi boşboğaz yazıçılarımız da oxşayırlar həmin təbiblərə ki, azarının nəbzinə baxandan sonra “xudahafiz” deyib börklərini axtarırlar” (15, 209).

Elə buna görə də Cəlil Məmmədquluzadə qətiyyətlə qeyd edirdi ki, bizim də borcumuz xalqın geridə qaldığı, cəhalət və ehtiyac içində yaşadığı haqqında moizə oxumaqdansa, kitabın, məktəbin, təlimin faydası barədə boş-boş danışmaqdan, xalqın əsas dərmini, başlıca azarını dürrüst tapıb müəyyənləşdirmək, bu xəstəliyə düzgün diaqnoz qoymaq və onu uyğun dərmanla müalicə etməkdir. O yazır: “Qərinələrlə millətimizin şirin canına milyonlarca ac mikroblar daraşib qanını sormağdadır və məhz bu həşərətdir milləti xəstə edən, məhz bu mikroblardır onu bədnam edən!

“Nicat, nicat” deməklə nicat yolu öz-özünə tapılmaz! “Məktəb, məktəb” deməklə məktəb öz-özünə açılmaz və açılsa da, “Cameyi-Abbas” kitabından savayı orada bir özgə dərs verilməz.

Müftə-müftə “nicat”, “məktəb” deməklə “Fatiya tuman olmaz!” Lazımdır mikrobları millətin bədənindən kənar eləmək! Yoxsa nə göz yaşı tökməklə azarlə şəfa tapar, nə dua yazmaqla! (15, 209).

Göründüyü kimi, Cəlil Məmmədquluzadə “mikroblar” deyərkən xalqın qanını zəli kimi soran, onu mənəvi və cismani əzab-əziyyətlər məngənəsində içində boğan, daimi ehtiyac içində saxlayan tüfeyli istismarçıları nəzərdə tutur, yalnız həmin mikrobları xalqın bədənindən çıxarıb atmaqla maarifə, məktəbə, nicata qovuşmağın mümkünliyünü açıq-aşkar söyləyirdi.

Ömrü boyu ana dilinin təmizliyi uğrunda çarpışan dahi yazıçı ərəb əlifbası ilə yazıb-oxumağın çətinliyini də bu problemin əsas əbəblərindən biri kimi göstərir, qəliz ərəb əlifbasının azsavadlı müsəlmanları savadsızlaşdırdığını, çox savadlıları isə yorduğunu mənəvi ustadı Mirzə Fətəli Axundov kimi qətiyyətlə, özü də kəskin şəkildə söyləyirdi.

Ona görə də MİRZƏ CƏLİL yazırdı: “Qafqazda “Tərəqqi”, “Tazə həyat”, “Molla Nəsrəddin” altı-yeddi mindən artıq oxucusu yoxdur. Amma həmin Qafqazda... müsəlmanların içində yeddi mindən çox artıq rus qəzeti oxuyan cavanlarımız var. On ildən sonra müsəlmanca oxuyanların yenə bir qədəri... əksilib, rusca oxuyanlar beş o qədər olar. Heç kəs... razı olmaz ki, əlifba, ... mimi nuna çalib, cümlərin qarnına girən nəqtələri çıxardıb qoysun yerinə” (15, 284).

Əlbəttə, az-çox savadı olanlar da ərəb hərflərinin nöqtələrini saymaqla vaxt itirmək istəmirdilər və sonralar ondan yaxa qurtarmaq üçün sözdən əmələ keçməyin vacibliyini dərindən başa düşdülər.

Mirzə Cəlil 1914-cü ildə qələmə aldığı “Ruhanilər yığıncağı” felyetonunda da eyni məsələyə toxunur. O, müsəlmanca oxuyub-yazmağın və oxuduğunu “qanmağın” bir hünər olması göstərilir, bu hürufat ilə oxuyub-yazmağa məcbur olduqları üçün özlərinin və oxucularının da halına yanır: “İndi mən bu sözləri yazıram və bilmirəm ki, mənim bu sözlərimi oxuyan başa düşəcəkm ki, nə yazıram və nə deyirəm, yainki başa düşməyəcək. Bunu hamı bilir ki, müsəlmanca oxumaq və qanmaq bir hünərdir. Əvvələn, o hürufat ilə ki, biz yazırıq, onu oxumaq çətin məsələdir. Bu barədə çox danışmışıq. Hazır bu yazdığım “danışmışıq” kəlməsinin on beş nöqtəsinin biri artıq-əskik düşsə, oxumağı çətin olacaq. Vay bizim halımıza, vay mürəttiblərimizin gününə, heyif oxucularımızın gözlərinin işığına” (15, 187).

Əlbəttə, ustad yazıçı-publisist felyetonlarındakı kitab və mütaliə haqqında fikirləri bu kiçik məqalədə araşdırmaya cəlb etdiyimiz misallarla məhdudlaşmır. Xalqın mədəniyyətinin yüksəlməsində və maarifinin güclənməsində kitabı və mütaliəni qiymətli vasitə hesab edən Cəlil Məmmədquluzadənin bu müdrik kəlamlarının ümumiləşdirilməsi və təhlili üçün daha geniş elmi araşdırmalar aparılması günümüzün tələbidir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Anar. Dünya bir pəncərədir.* – Bakı: Yazıçı, 1986. – 560 s.
2. *Aslan K. Şəxsiyyətin formalaşmasında bədii ədəbiyyatın rolu: Monoqrafiya.* – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2008. – 324 s.
3. *Cəlil M., Hüseyinov F. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı.* – Bakı: 1982. – 428 s.
4. *Cəlil Məmmədquluzadənin anadan olmasının 140-cı ildönümünün qeyd olunması haqqında: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı: 6 fevral 2009-cu il // “Azərbaycan” qəzeti.* – 2009. – 7 fevral.
5. *Eyvaz Y. Cəlil Məmmədquluzadənin şəxsi kitabxanasının təsviri // Ədəbiyyat.* – 1994. – 6 may.
6. *Əliyev H. Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illiyi ilə əlaqədar Respublika Sarayında çıxış // Azərbaycan.* – 1994. – 30 dekabr.
7. *Həbibov İ. Cəlil Məmmədquluzadə.* – Bakı: İşıq, 1987. – 190 s.
8. *Həsənzadə T.C. Məmmədquluzadənin Cənub səfəri və “Molla Nəsrəddin” jurnalının Təbrizdə nəşri.* – Bakı: Elm, 1991. – 194 s.
9. *Hüseyinov Ə. Sənət yanğısı (C.Məmmədquluzadə haqqında).* – Bakı: Yazıçı, 1979. – 454 s.
10. *Xələfov A. Azərbaycanda kitabxana işinin tarixi. Dərslük. C.1.* – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2004. – 328 s.
11. *İbrahimov M. Satira ustası (C.Məmmədquluzadə haqqında).* – Bakı: Azərnəsr, 1966. – 94 s.

12. *Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. Müqəddimə Ə.Mirəhmədovundur.*-Bakı: *Azərnəşr*, 1983-1985.
13. *C.1: Nəsr əsərləri.* – Bakı: *Azərnəşr*, 1983. – 310 s.
14. *C.2: Dram əsərləri.* – Bakı: *Azərnəşr*, 1984. – 196 s.
15. *C.3: Felyetonlar.* – Bakı: *Azərnəşr*, 1984. – 292 s. 2
16. *C.4: Felyetonlar.* – (1909-1921). Bakı: *Azərnəşr*, 1985. – 276 s.
17. *C.5: Felyetonlar.* – Bakı: *Azərnəşr*, 1985. – 160 s.
18. *C.6: Məqalələr, məktublar, müxtəlif əsərlər.* – Bakı: *Azərnəşr*, 1985. – 312 s.

К.И.АСЛАН

ТЕМА КНИГИ И ЧТЕНИЯ В ФЕЛЬЕТОНАХ ДЖАЛИЛЯ МАМЕДКУЛИЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

Джалиль Мамедкулизаде (1869-1932) один из великих представителей Азербайджанской литературы. Он был крупным сатириком. Этот талантливый и самобытный художник являлся редактором демократического журнала «Молла Насреддин».

В данной статье отражены выдающиеся мысли Дж. Мамедкулизаде о книге и чтения.

К.И.АСЛАН

SUBJECT OF BOOK AND READING IN FEUILLETONS WROTE JALIL MAMMADGULUZADEH

SUMMARY

Jalil Mammadguluzade (1869-1932) is one the most powerful representatives of Azerbaijan literature. That big satirist writer was. This talented writer was/were editor of the democratic journal of "Molla Nasreddin".

Ideas and thoughts of Jalil Mammadguluzade about books, reading and the importance of the library are studied in the current article.